

УДК 821.161.2«18/19»

*Наталя Панова***СУЇЦИДАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ,
СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ Й ЛІТЕРАТУРНОМУ ЖИТТІ
УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Особливу увагу автор звертає на суїцидальні тенденції, які з'являються в Україні на межі століть. У літературі цього часу важливим є поняття «декаданс», що тлумачиться як кризові, занепадницькі, песимістичні і деструктивні тенденції в культурі, літературі та мистецтві, які породжували занепокоєння, невпевненість і розпач, що спонукало людей на «добровільний відхід з життя».

Ключові слова: суїцид, декаданс, модернізм, занепадництво, криза.

Особое внимание автор обращает на суицидальные тенденции, которые появляются в Украине на рубеже веков. Важным в литературе того времени является понятие «декаданс», т.е. кризисные, пессимистические и деструктивные тенденции в культуре, литературе и искусстве, которые породжали беспокойство, неуверенность и растерянность и толкали людей на самоубийство.

Ключевые слова: самоубийство, декаданс, модернизм, упадничество, кризис.

Particular attention is paid to the emergence of suicidal tendencies, which appear at the turn of the century. The important concept in the literature and culture of this time is decadence — crisis, pessimistic and destructive tendencies in the culture, art and literature, which gave rise to the mood of anxiety, uncertainty and frustration that made people to commute a suicide.

Key words: suicide, decadence, modernism, crisis, literature.

Актуальність дослідження полягає в тому, що в Україні на межі ХІХ—ХХ ст. таке явище, як самогубство, — було серйозною соціальною проблемою, розглядалося як наслідок втрати сенсу людського життя, душевної та духовної кризи, складний, комплексний прояв буття людини — проблема, по суті, онтологічна, філософська. Поява занепадницьких тенденцій на межі ХІХ—ХХ століть була зумовлена світоглядними, соціальними та естетичними чинниками. Самогубство, як один із топосів декадансу, стає досить актуальним. Суїцидальні тенденції знайшли своє відображення в художній літературі, яка дає змогу наблизитися до усвідомлення самогубства.

Проблема самогубства розглянута в працях І. Паперно «Самогубство як культурний інститут» (1999), Г. Чхартішвілі «Письменник і самогубство» (2001), Д. Хіллмана «Самогубство і душа» (1964), Л. Трегубова, Ю. Вагіна «Естетика самогубства» (1993), В. Єфремова «Самогубство в художньому світі Достоевського» (2008), М. Нестелеєва «На межі: суїцидальний дискурс українського модернізму» (2013).

Проблемі самогубства в літературі присвячені дисертаційні роботи О. Галактіонова «Самогубство в англійській літературі ХХ століття», Я. Саморукова «Смислова структура художнього концепту та способи її експлікації: на прикладі художнього концепту «самогубство» у творах Л. Андреева, В. Набокова, Г. Газданова», Є. Новаковської «Духовно-моральний надриг (самогубство) як культурно-історична та філософсько-естетична парадигма в рушійній панорамі російської літературної і суспільної свідомості межі ХІХ–ХХ ст.: до постановки філософсько-естетичної та культурно-правової проблеми», А. Богодерової «Сюжетна ситуація відходу в російській літературі другої половини ХІХ століття», Д. Решетова «Романи Г. Флобера «Мадам Боварі» і Л. Толстого «Анна Кареніна»: Філософсько-естетичне осмислення проблеми самогубства», а також монографія М. Нестелеєва «На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму».

Мета статті — розглянути суїцидальні тенденції в суспільному, соціокультурному і літературному житті України на межі ХІХ–ХХ ст.

Основні художні зміни на межі ХІХ–ХХ ст. насамперед пов'язані із зародженням українського модернізму. Ранній український модернізм, на відміну від європейського, був явищем не тільки естетичним, але й культурно-історичним. Ю. Ковалів зазначає, що «концепція модернізму полягає в розвитку внутрішнього, духовного, доцентрового космосу, спрямованого на освоєння трансцендентної сутності буття, протиставленого хаосу і логоцентричним системам. Напрямок був сконцентрований на посвячених в секрети художньої творчості, в світолад, де панує атмосфера вишуканого артистизму й естетизму» [2, с. 133].

Проблема українського модернізму розглядається як одна з найважливіших, складних й одночасно викликає величезний інтерес у сучасному літературознавстві. У результаті відомих історичних подій, які мали місце в Україні кінця XIX — початку XX ст., наука переживала період постколоніальної свідомості, який супроводжувався низкою негативних факторів для української культури. Один з них — це комплекс неповноцінності, який був серйозною перешкодою для відродження і розвитку національного мистецтва, науки і культури. Період кінця XIX — початку XX ст. в українській літературі розглядається як досить суперечливий: від категоричної заборони в радянський час до повного визнання і схвалення в сучасному літературознавстві.

Проблема українського модернізму, етапи його формування, функціонування, розвитку, його національна самодостатність, іманентний феномен знайшли своє відображення в працях відомих вітчизняних літературознавців, таких як Т. Гундорова, Д. Наливайко, Ю. Ковалів, С. Павличко, Я. Поліщук, Н. Жулинський, Є. Гнідан, В. Дончик, М. Ткачук та ін.

На думку Д. Наливайка, розвиток модернізму можна розглянути за етапами: ранній, що характеризується зневажливим ставленням до дійсності, охоплює кінець XIX ст.; зрілий, де «поетика контрасту» змінюється на «поетику синтезу», що дає можливість інтерпретувати світ у його складності і розмаїтті; фундаментальний, що характеризується відкритістю та універсальністю художньої системи [3].

Ранній український модернізм формувався в оточенні народництва. Українських модерністів завжди об'єднувало прагнення до самобутності й незалежності Української держави. Вони були солідарні з народниками й одночасно усвідомлювали безперспективність «українофільства» в нових історичних умовах, заперечували утилітарне ставлення реальної критики до мистецтва як екзистенції людського духу. Ранні українські модерністи брали до уваги громадський інтерес і одночасно здійснювали «скромний срібний злет у літературі». Такою є специфіка українського модернізму і його стильових тенденцій [2].

Розглядаючи ранній український модернізм, Н. Шумило зазначає, що орієнтований на західноєвропейський декаданс, він не охопив весь діапазон оновлення процесів, які мали місце в національній літературі того часу. Для української літератури традиційним об'єктом зображення в той час було селянство і взаємини інтелігенції з народом [8].

До стильових течій раннього модернізму відносяться декаданс, неоромантизм, символізм, неореалізм, імпресіонізм. У контексті дослідження ми детальніше розглянемо таку стильову течію, як декаданс.

Перші теоретичні узагальнення в сфері декадансу стали спостерігатися в українській науці одночасно з появою цього феномена на межі XIX—XX ст. У цей час з'являються статті І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, С. Єфремова, що містять різні зауваження, критику, поради щодо декадентських віянь. Теоретичне осмислення декадансу подано в працях Д. Затонського, Д. Наливайка, Т. Гундорової.

У монографії Т. Гундорової «Проявлення слова. Дискурс раннього українського модернізму» йдеться про український занепад кінця XIX — початку XX ст. Як зазначає автор, «декадентство й справді було проявом емансипаційного руху, властивого модернові, а саме — наслідком вивільнення особистості з-під влади традицій, соціальних правил і раціональних моделей поведінки. Декаданс також висловив кризу релігійного почуття й поширення нігілістичної свідомості» [1, с. 213].

В українському літературознавстві соціальній проблематиці декадансу приділялася значна увага. В Україні декадентство розглядалося як явище вторинне, оскільки мало справу з настроями занепадницької аристократії, ігнорувало національну ідею. Вивчаючи декаданс, багато літературознавців в основному звертають увагу на ідеологічні та психологічні аспекти цього феномена. У кінці XIX — початку XX ст. актуалізується культурний аспект декадансу. Декадентом названий Вольтер, з типологією культури пов'язаний декаданс у працях М. Бердяєва й Ф. Ніцше «Воля до влади», про декаданс говориться як про необхідний і властивий кожному народу.

Декаданс розглядається як специфічний умонастрій, властивий усім перехідним періодам. У літературознавстві виробився певний стереотип декадента з властивими йому відсутністю волі, афективними емоціями, гіпертрофованим чуттям, схильністю до витончених насолод, несмаку, естетизації смерті. У декадансі була відсутня своя поетикальна база, що було причиною його частого ототожнення з символізмом [6].

Як справедливо зауважив Ю. Ковалів, «парадокс декадансу полягає в тому, що він дійсно апелює до краси, але зів'ялої, переважно «осінньої», викликає невротичну скорботу, викликає анемічне почуття, усвідомлення незворотності останнього моменту, який потрібно пережити, не сподіваючись на оновлення взаємно відчужених світу і душі» [2, с. 180–181].

Як справедливо зазначає Соломія Павличко, «гедонізм, артистизм, декадентство, творчі ігри, пошук нових стилістичних прийомів і нюансів людської психології, подолання вічних табу література бездержавної нації дозволити собі не могла. Саме тому українська художня творчість епохи «fin de siècle» за певних причин не стала такою виразною, як в інших європейських літературах» [5, с. 45].

Декаданс розглядається як особливий умонастрій, що виник у кінці XIX ст. Цей період був досить складним у житті українського суспільства. Для багатьох людей це був час втрати надій, краху ідеалів, час зневірювань, відчуженості від життя, втрати сенсу життя. Усе це вело до збільшення випадків самогубства. «Романтизація самогубства як безконтрольного прояву бунтарської особистості проти недосконалого світу, який заважає поєднанню двох закоханих, активізується в першій половині XIX ст.» [4, с. 14]. Деромантизація суїцидентів давала всі підстави вважати самогубство як національну проблему, вирішити яку можливо тільки шляхом поліпшення соціально-економічних умов життя. У творах межі XIX–XX століть українські письменники розглядали самогубство як наслідок дезадаптації інтелігентів до складних соціальних, економічних і психологічних умов.

У творах С. Руданського та Ю. Федьковича простежуються декадентські мотиви, актуалізація і ствердження дискур-

су самогубства сталося з виходом збірки І. Франка «Зів'яле листя» (1896). Важливим є і той факт, що в період межі століть українські вчені починають здійснювати психологічний аналіз явища самогубства. У цей час з'являються праці відомого українського психіатра і невропатолога І. Сікорського «Самогубство серед російських лікарів» (1896), «Епідемічні вільні смерті і смертовбивства в Терновських хуторах (поблизу Тирасполя)» (1897).

Варто зауважити, що проблема самогубства в українській літературі недостатньо вивчена. Поява тенденції занепаду в кінці XIX — початку XX ст. була обумовлена естетичними, світоглядними і соціальними чинниками. Самогубство, як найпоширеніший феномен декадансу, незважаючи на ідеологічну спрямованість, стає актуальним в українській літературі. Робота, яка безпосередньо присвячена цій проблемі — це монографія М. Нестелеєва «На грані: суїцидальний дискурс українського модернізму», на матеріали якої іноді будемо посилатися в нашому дослідженні.

Як ми вже зазначили, одним із періодів, коли суїцидальні мотиви користувалися величезною популярністю, був період кінця XIX — початку XX ст. У цей час набуло поширення складне і суперечливе явище — декаденство, джерелом якого стала криза суспільної свідомості, розгубленість багатьох письменників перед різкими соціальними проявами дійсності. Провідними темами декаденства були мотиви небуття і смерті, туги за духовними цінностями й ідеалами. Саме тому тема самогубства набула особливої актуальності.

За свідченням М. Нестелеєва, в умовах декадансу суїцид як літературний факт часто був свідченням активізованого індивідуалізму, нездатності особистості адаптуватися до умов складного соціуму. У цей час у літературі з'являється значна кількість творів, що належать до різних стилів. Суїцидальні мотиви стали тим автодеструктивним фактором, який був присутній в усіх художніх текстах [4].

Дискурс самогубства в українській літературі передбачає навмисне самоушкодження зі смертельним результатом або різні автодеструктивні спроби — все це пов'язано з неусві-

домленим виявленням письменником власних руйнівних бажань. Правильно інтерпретувати суїцидальні вчинки героїв допомагає психобіографія (М. Нестелеєв) самих письменників, які часто описують у творах власне життя.

Проблема самогубства відображена у творах українських письменників В. Стефаніка, В. Леонтовича, О. Плюща, А. Тесленка, М. Могілянського, В. Винниченка, Б. Грінченка, М. Кибальчич, М. Хвильового, Г. Епіка, В. Підмогильного та ін.

Наведемо приклад того, як проблема самогубства відображена у творах окремих українських авторів. Наприклад, В. Стефанік зображує самогубство як граничну екзистенційну ситуацію, в якій людина втомлюється боротися з відчаєм. Письменник виявляв інтерес до декадентської творчості, саме тому для нього важливий не стільки суїцидальний акт, скільки його емоційне сприйняття.

У творах М. Кибальчич самогубство розглядається як нав'язлива думка. Називається кілька причин: смерть людини, самотність і бідність. Проте, як стверджує М. Нестелеєв: «...психобіографію М. Кибальчич краще зрозуміти допомагає її проза, розкриває заховані спонукання суїциду. Самогубство в оповіданнях письменника — це пасивний, жертвний акт» [4, с. 48]. У творах М. Кибальчич бажання піти з життя і нарешті припинити боротися з ненависним оточенням часто реалізується як суїцидальна мрія, коли смерть розглядається як порятунок, альтернатива страждань.

У творчості В. Винниченка суїцидальні мотиви мають місце як у драмах, так і в прозі. Основні причини суїцидальної поведінки його героїв — наслідки конфлікту природи і культури або стан меланхолії як реакція на втрату людини.

Цікавим для нашого дослідження є листування А. Кримського з Б. Грінченком. У листах А. Кримський неодноразово писав про бажання піти з життя та детально описував свої суїцидальні мотиви і настрої.

У новелах М. Хвильового («Сині етюди», «Вступна новела», «Сентиментальна історія», «Арабески», «Життя», «Легенда», «На глухому шляху» тощо) суїцидальні настрої

пов'язані з революцією. Основною причиною самогубства є крах національних ідеалів і традицій, спокутування провини перед нацією. Ще одна причина, що провокує суїцидальні дії й активізує прагнення до смерті, — це втрата суб'єкта любові (М. Нестелеєв).

Проаналізувавши роботи Г. Епіка («На зламі», «Під вежею», «Чорний Борух», «Брати», «Зустріч», «Без ґрунту», «Перша весна» тощо), М. Нестелеєв дійшов висновку, що типовою для його творів є ситуація зустрічі самовідданих героїв і представників злочинного світу. Твори Г. Епіка сповнені великою кількістю садистських епізодів, епізодів з тортурами та морально-фізичними знущаннями. Автор постійно говорить про можливість позбавлення від цього деструктивного оточення через самогубство.

Для героїв творів В. Підмогильного («Комуніст», «Складне питання», «Добрий Бог», «Гайдамака», «Військовий льотчик», «Остап Шаптала», «3 життя будинку», «Місто» тощо) характерні почуття провини, втрати, меланхолійні настрої, які спонукають до автодеструктивних дій. Часто герої розмірковують про самогубство як про головний конфлікт, переживають його і розглядають як єдиний спосіб визволення. Що стосується героїв-підлітків у творах В. Підмогильного, то вони часто роблять спроби самогубства, заздалегідь знаючи, що залишаться живими, але досягнуть своєї несуйцидальної мети. Загалом, для героїв В. Підмогильного характерним є осмислення вчинку, а не його здійснення, не самогубства, а фантазії про нього.

О. Харлан, порівнюючи літературу Польщі та України, зазначає, що суїцидальні мотиви і настрої мають місце як в літературних текстах, так і в долі окремих авторів. Суїцидальні тенденції є трагічним результатом конфлікту особистості та громадського устрою [7].

Ми розглянули суспільну, соціокультурну та літературну ситуацію в Україні на межі століть і можемо зробити висновок, що період кінця ХІХ — початку ХХ ст. є одним зі спірних, а також одним з яскравих періодів в українській літературі. В Україні в епоху межі століть тісно взаємодіють

представники різних напрямів. Така різноманітність напрямів і методів пояснюється перехідним характером часу, а також загальною атмосферою нестійкості. Кінець XIX — початок XX ст. — це період, коли не тільки в Україні, але і по всій Європі прокотилася хвиля самогубства. Суїцид у цей час мав ідеологічний характер і супроводжувався ідеями А. Шопенгауера, Ф. Ніцше. Самогубство стало предметом суспільної уваги, це явище розглядалося як знаменний факт пережитої епохи. Як відомо, до факторів, що впливають на розвиток суїцидальної поведінки, відносяться соціальні умови життя людини і суспільства в цілому. Будь-які грандіозні зміни в суспільстві створюють стресовий настрій у населення, що впливає на суїцидальну ситуацію в країні. Саме такі зміни відбулися в Україні на межі століть, фактично змінилася суспільно-економічна формація, що привела за собою як економічні, так і психологічні проблеми. Необхідність адаптуватися до нової соціальної системи, зміна колишніх стереотипів, зміна ціннісних орієнтацій, погіршення матеріального становища населення — все це сприяло збільшенню самогубств в Україні. Поява занепадницьких тенденцій у кінці XIX — початку XX ст. була обумовлена естетичними, світоглядними і соціальними чинниками. Самогубство як найпоширеніший феномен декадансу, незважаючи на ідеологічну спрямованість, стає актуальним в українській літературі. Суїцидальні мотиви в творах українських авторів відображають різні настрої в суспільстві, про які письменники не можуть мовчати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурс раннього українського модернізму / Тамара Гундорова. — К. : Критика, 2009. — 441 с.
2. Історія української літератури: кінець XIX — поч. XXI ст. : підручник : у 10 т. / Юрій Ковалів. — К. : ВЦ «Академія», 2013. — Т. 1 : У пошуках іманентного сенсу. — 512 с.
3. Наливайко Д. Про співвідношення «декадансу», «модернізму», «авангардизму» / Дмитро Наливайко // Слово і час. — 1997. — № 11–12. — С. 44–48.

4. Нестелеєв М. На межі: Суїцидальний дискурс українського модернізму : монографія / Максим Нестелеєв. — К. : Академвидав, 2013. — 256 с.
5. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм : Складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 328 с.
6. Ткаченко Р. П. Декаданс як проблема авторської свідомості в українській літературі XIX — початку XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Р. П. Ткаченко. — К., 2004. — 21 с.
7. Харлан О. Д. Дискурс катастрофізму в українській та польській прозі (1918–1939) : монографія / Ольга Дмитрівна Харлан. — К. : Освіта України, 2008. — 307 с.
8. Шумило Н. М. Українська проза кінця XIX — початку XX ст. Проблема національної іманентності : автореф. дис. ... докт. філол. наук : спец. 10. 01. 01 «Українська література» / Н. М. Шумило. — К., 2004. — 30 с.

Стаття надійшла до редакції 24 березня 2014 р.